

GHENDTSCHE TOESTANDEN

OP KLOEFEN DE OORLOG DOOR (1916 – 1917)

Nieuwe schoenen opgeëist

Stel je voor dat een van onze regeringen de volgende maatregel zou uitvaardigen:

Alle schoeisel uit leer of vervangstoffen voor leer of uit andere stoffen, aanwezig in de voorraden van fabrikanten, groothandelaars en alle personen die ze te koop aanbieden, worden in beslag genomen. Dat gebeurt door onderhandse verkoop of door opeising. Wie zich hiertegen verzet of schoenenvoorraad achterhoudt, wordt beboet met (ten hoogste) drie jaar gevangenis en/of een hoge geldsom.

Absurd? Onmogelijk? Geenzins.

Een Duitse verordening (*Verordnung*) gesteld in bijna exact deze bewoordingen, werd uitgevaardigd op 8 november 1917 door de bezettende militaire overheid en betrof het operatiegebied van het vierde Duitse leger, waar Gent toe behoorde¹. Er was geen einddatum gesteld. De maatregel zou tot het einde van de bezetting van kracht blijven. Dag op dag een jaar later rolde oorlogsburgemeester Künzer zijn Gentse matten op. Drie dagen nadien was het wapenstilstand.

Op 18 mei 1918, in alsmaar nijpender oorlogsomstandigheden, werd de verordening nog uitgebreid tot ‘alle uit wefselafval vervaardigde pantoffels van elke aard, uit handvlechtwerk, met of zonder bastzolen en dergelijke’. Wat we ons moeten voorstellen bij bastzolen (*semelles* en *écorces*) is niet meteen duidelijk. Gebruikte men de taaie schors van sommige boomsoorten? Het lijkt wel de prehistorie.

Op het eerste gezicht schijnen dit maatregelen te zijn om aan een tekort aan schoeisel in het leger te verhelpen, maar de teksten stellen uitdrukkelijk dat er geen onderscheid in schoeisel mocht gemaakt worden. Ook vrouwen- en kinderschoentjes werden in beslag genomen. Wel golden enkele uitzonderingen: 1. Schoeisel geleverd door het Spaansch-Nederlandsch Comité tot Bescherming van de Bevoorrading of ingevoerd door het Comité d’Alimentation du

Nord de la France. (Nederland en Spanje waren neutraal gebleven en daar waren hulporganisaties actief).

2. Schoeisel in sociale instellingen en gevangenissen, behalve het schoeisel dat daar gemaakt is.

3. Schoeisel uitsluitend uit hout.

De drietalige (Nederlands - Frans - Duits) ‘Officiële bekendmakingen tijdens den oorlog in Gent en omgeving - Sint-Amandsberg, Ledeberg en Gentbrugge’ van de Duitse militaire overheid werden nog tijdens de oorlog netjes gedrukt en chronologisch verzameld in zeven boekdeeltjes. Je kan ze inkijken in het stadsarchief². De lectuur van de honderden bladzijden verordeningen, gaande van onnozel tot zeer ingrijpend, is een onthutsende ervaring voor wie zich probeert in te leven in wat er aan het gebeuren was.

De extreme ordentelijkheid en grondigheid van al maatregelen maskeert een onmenselijke bureaucratische machinerie. Letterlijk alles stond in dienst van de oorlog. De burgerbevolking moest daar dan ook alles voor over hebben, uiteraard niet vrijwillig, maar met het mes op de keel. Het was in feite niets anders dan roven, maar dan op strak georganiseerde en gedisciplineerde wijze.

Kloefen kappen in oorlogstijd

Het hierboven vermelde ‘schoeisel uitsluitend uit hout’ dat mocht blijven, brengt ons uiteraard bij de klompen. De Duitse verordeningen die het daarover hebben, voegen er steevast ‘kloefen’ aan toe. Dat was immers het enige woord dat de gewone Gentenaars kenden voor dit schoeisel van armen en plattelanders. Ook in de stad waren klompen toen nog wijd verbreid onder de fabrieksarbeiders. Daarvan getuigen talrijke illustraties en beschrijvingen. Tussen haakjes: het hierboven aangehaalde uitzonderingsbepaling voor schoeisel uitsluitend uit hout (klompen dus), was niet overbodig want er bestonden ook schoenen met een houten zool en bovenleer (of iets wat op leder leek op een zoolvormig plankje gespijkerd, de ‘kloefeschoenen’, afgrijpselijk om dragen). Die misbaksels werden dus ook in beslag genomen in de winkels.

Maar de nederige klomp en zelfs het hout waaruit hij vervaardigd werd, was zeldzaam aan het worden. Op 2 juli 1917 werden dwangverkopen ingesteld en waren maximale prijzen bepaald voor populieren en wilgenbomen om klompen van te maken. Alle hout van populieren en wilgen moest door de bevoegde gemeentebesturen aan door de Kommandatur (Duitse legerbevel) aangewezen klompenmakers verkocht worden.

Voor de klompenmakerij betekende W.O. I, een bloeiperiode. Dat ging echter niet zo maar. Ergste schaduwzijde was de oprichting van het toen welgekende Holzshuchburo (Houtenschoenenbureau alias kloefenbureau) met hoofdzetel te Gent. Iedere klompenmaker (blokmaker, kloefkapper) was verplicht wekelijks een zekere hoeveelheid kloefen te leveren. Wie dat niet deed werd ingelijfd in het Zivil Arbeiter Bataljon. Een gevreesde straf, zoals we verder zullen zien. Voor de opgeëiste productie werd door de bezetter op verre na niet de gangbare prijs betaald. Men kon zelfs de kosten niet dekken. Gevolg was een prijsstijging op de vrije markt. De kloefkappers werd in die tijd verweten woekeraars te zijn. Hun helpers die voor de oorlog 15 à 18 frank per week verdienden, stelden ook hun eisen. Hun weekloon verdriedubbelde. Mensen die het niet al te best betaalde vak vroeger verlaten hadden voor betere jobs, haalden hun oude gereedschap te voorschijn en gingen opnieuw van start³.

Kloefenwoeker

Klompen konden niet willekeurig verhandeld worden. Een verordening van 21 januari 1917 ondertekend door Der Oberbefehlhaber van het vierde leger Herzog Albrecht von Württemberg (jawadde!) regelde een en ander:

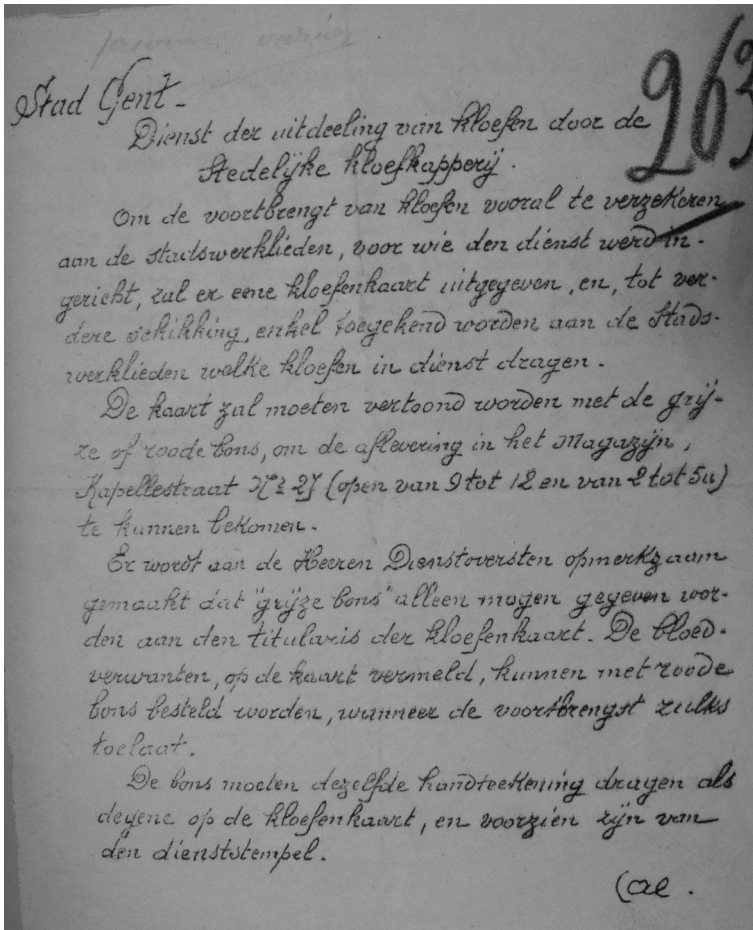
1. Verkoop in het gebied van het vierde leger zonder toelating der Etappen-Inspektion 4 Wirtschaftsausschuss (economische commissie) is verboden.
2. Alle klompen (kloefen) moeten aan de bevoegde Orts- of Etappenkommandatur op haar aanvraag afgeleverd worden tegen betaling aan door het Armeekorps-Bekleidungsdepot 4 (legerklederdepot) bepaalde prijzen.

De strafbepalingen kan je bekijken op de afbeelding van de affiche die dit alles aan de bevolking kond deed.

Dergelijke maatregelen konden niet verhinderen dat er woeker ontstond in kloefen. Wijlen Michel Steels gaf daarvan lang geleden in dit tijdschrift een staaltje in een van zijn vele zeer gewaardeerde beschrijvingen van het leven van het gewone volk: in de stedelijke kloefkapperij golden prijzen van 2 frank voor mannenklompen, 1,75 voor vrouwen- en 1,50 voor kinderkloefkes, maar elders waren de prijzen meer dan dubbel zo hoog⁴. Pogingen werden ondernomen om klompen uit landelijke streken op georganiseerde wijze naar Gent te versluizen, maar dat kon enkel voor hoge, half-hoge en platte 'vrouwblokken' en idem dito 'kinderblokken'. Binnenlandse leveranties van mannenkloefen waren niet toegelaten. Dat leren we uit een prijs offerte van de 'Blok-makersbond van het Land van Waas' aan het Gentse stadsbestuur⁵.

Stedelijke kloefkapperij in het stadsmagazijn

Te Gent was een 'Stedelijke Kloefkapperij' actief. Deze was gevestigd in het 'stedelijk magazijn' aan het Sint-Agnetestraatje en de Kapellestraat (nu Napoleon Destanbergstraat aan de Pekelharing, parallel aan de Lindenlei). Dit grote drieluigelige gebouw, een vroegere textiel fabriek, functioneerde als

Stadswerklieden gewapend met een kloefenkaart kunnen kloefen verkrijgen in de stedelijke kloefkapperij voor hen zelf, en misschien zelfs - 'wanneer de voortbrengst zulks toelaat' - ook voor hun 'bloedverwanten'. Het document is afkomstig uit de archieven van de Groendienst (Dienst der Beplantingen) in het stadsarchief.

distributiecentrum van materialen bestemd voor de stadsdiensten, het latere stedelijke economaat. Vanaf april 1916 moest de hele stadsbevolking daar heen voor gerantsoeneerde schaarse producten zoals suiker, cichorei (koffie vervangmiddel) en waspoeder.

Er werkten verschillende klompenmakers. Hun namen staan te lezen onder een smeekschrift waarin ze zich beklagden over de zware werklast die zij, verzwakt als ze waren door onvoldoende voedsel, niet aankonden⁶.

De in de stedelijke kloefkapperij gefabriceerde klompen werden ter plaatse verdeeld in het stadsmagazijn. Alles was op ongelooflijk bureaucratische wijze georganiseerd. Zo werd aan de stadswerklieden een 'kloefenkaart' toegekend, wel te verstaan enkel aan degene 'welke kloefen in dienst dragen'. Daarbij hoorden grijze en rode bons waarmee men terecht kon in het stadsmagazijn. De grijze bons waren bestemd voor de titularis van de kloefenkaart, de rode bons voor zijn met naam op de kaart vermelde bloedverwanten. Deze laatste konden enkel gebruikt worden 'wanneer de voortbrengst zulks toelaat'. De bij dit artikel gereproduceerde tekst uit het archief van de stadsplantsoendienst (Groendienst) heeft het over klompen voor de werklieden in stadsdienst, maar uit andere bronnen weten we dat ook deftige heren daar aan klompen probeerden te geraken, iets wat niet zo gemakkelijk ging (zie hieronder). Zelfs ongenode gasten kwamen op bezoek via nachtelijke inbraak 'met beklimming', zo leert ons een brief aan de verantwoordelijke schepen Heynderickx. Maar de 'meestergast der kloefkapperij' betrapte de dieven. De sukkels werden aangehouden.

Op kloefen ... iedereen?

Uiteraard liep niet iedereen op klompen. Vermoedelijk sleten hoge dames en heren en zelfs kleinburgers, gesteld op schone schijn, hun laatste paar schoenen tot op hun kousen of hun bloot vel af, liever dan zich op straat te vertonen op kloefen. Kloefen waren immers het kenmerk bij uitstek van de lagere klasse. Kloefkesschool ('kloefschole') was de benaming gegeven aan de niet betalende scholen, waar arme kinderen terecht konden. Sommige instellingen hadden naast een betalende 'schoenschole' een afdeling kloefschole. Op de Kouter was er in de jaren 1800 tijdens de Gentse Feesten naast het bal voor de burgerij een populair bal voor het gewone volk dat als 'kloefkesbal' bekend stond.

'Kloef' was (en is) een niet mis te verstaan scheldwoord voor lomperik. 'Kloefkapper' was (en is) de niet bepaald liefdevolle kwalificatie voor 'onbekwame, onhandige werkman'⁷. De proletarische kloef speelt zelfs een rolletje

in de wereldgeschiedenis: het woord ‘sabotage’ is afgeleid van het Franse ‘sabot’ en duidde op arbeiders die met hun klompen machinerieën ontregelden.

Maar nood breekt wet en - probeer het je in te beelden - zelfs modevoorschriften! Kloefen zag je ook bij mensen bij wie je dat niet zou verwachten. Het volgende uittreksel uit het gemeenteraadsverslag van 25 maart 1918 geeft een idee van hoe erg de toestand wel was: ‘De heer Lefevre roept de aandacht op de moeilijkheden welke de leden van het stedelijke onderwijzerskorps ontmoeten om zich kloefen aan te schaffen bij den stadsdienst. Vele pleegvormen (formaliteiten) zijn te verrichten en men moet verscheidene malen terugkomen om bediend te worden. Het College zegt dat het zal trachten die ongemakken te vermijden’⁸.

De schoenlappers moesten wellicht het onmogelijke doen om hopeloos stuk gelopen exemplaren nog draagbaar te maken. Maar, zo schrijft Virginie Loveling op 8 december 1917 in haar monumentale oorlogsdagboek ‘Geen mogelijkheid schier meer om schoenen te doen verzolen: alle benodigdheden daartoe zijn in beslag genomen’. En ze verhaalt hoe haar meid ‘aan de deur’ een paar sloffen kocht, ‘donkerrood, oprecht mooi. Ze deed een boodschap van nog geen half uur ver. Toen ze thuiskwam, bij helder droog weer, waren de zolen, die bleken van wasdoek te zijn, gespleten en hing de bovenstofje overal aan flarden, als hadden de muizen ze uitgebeten. Ze bestonden uit halve vellen watte’.

De bejaarde schrijfster, die dicht bij het Citadelpark woonde, gaf een mogelijkheid op om toch nog aan schoenen te komen. ‘Op een paal dicht bij de ingangen van het Stadspark staat te lezen in het Duitsch en het Vlaamsch: Het is verboden in het Tentoonstellingspark en vooral omtrent het Lazaret te leuren. De reden ligt hierin dat de soldaten tegen gunstige prijzen hun schoenen en andere benodigdheden verkoopen. Onder het hulsel der duisternis spreken ze de voorbijgangers aan, fluisterend hun waren veïlbiedend’. Dat noteerde ze op 7 december 1917, niet toevallig kort na invoering van het verbod op schoenenverkoop⁹.

Extreme miserie

De hierboven opgeroepen toestanden vormen slechts een klein onderdeel van een ver doorgedreven roofpartij. Opeisingen volgden elkaar in snel tempo op. Dat ging van wol (‘alle wol’) uit matrassen (te vervangen door zee gras), over metalen deur- en vensterknoppen naar kunstvoorwerpen (‘al de kunstvoorwerpen, beelden, vazen, staande luchters, enz.’ met uitzondering van echt

waardevolle museumstukken) uit 'spaarmetaal' (koper, brons en andere legeringen van koper). Veel belangrijker om te overleven was natuurlijk de productie van landbouw en veeteelt. Die was in de eerste plaats bestemd voor de Duitse troepen en werd op vergelijkbare wijze opgekocht en opgeëist.

Verder golden allerhande verboden, slechts als voorbeeld hier vermeld: totaal verbod op verkoop van zeep (16 februari 1918), geen vleesrantsoenen meer voor de burgerlijke bevolking (28 maart 1918). Vanaf 1 november 1917 waren alle drankhuizen gesloten voor Belgische onderdanen en dat bleef zo tot het einde van de oorlog.

Al eind 1915 was in meer dan de helft van de gezinnen het gezinshoofd werkloos. In de vele textiel fabrieken werd minder dan een derde van de normale tijd gewerkt. De werklozensteun was armzalig. De talrijkste categorie ontving in december 1915 gemiddeld 3,36 frank per week. Vergelijk dit met de hoger vermelde kloefenprijzen, of beter nog met de 1,25 tot 2 frank per kg aardappelen (juli 1917).

Marc Baertsoen noteerde op 6 juni 1917 in zijn dagboek 'La viande, le beurre, la margarine, les oeufs, les pommes de terre, le lait n'existent plus pour la grande majorité de la population'. Tal van mensen balanceerden op het randje. Ze konden enkel overleven dankzij allerlei hulpprogramma's ... en dan nog. Het was de (voorlopig?) laatste hongersnood uit onze geschiedenis. De bevolkingsstatistieken tonen het trieste bilan ervan onweerlegbaar aan. In de eerste oorlogsjaren bleef het sterftecijfer ongeveer stabiel. In 1917 (nog voor het uitbarsten van de Spaanse griep) steeg het met ca. 30% en met ca. 50% in het laatste oorlogsjaar. Het aantal geboorten zakte van 2848 in 1914 tot 1282 in 1917¹⁰.

Herinnering aan opeisingen en oorlogsmisericie in het straatbeeld

Bijna aan het einde van dit verhaal willen we op zoek gaan naar wat er heden nog herinnert aan opeisingen en oorlogsmisericie in het straatbeeld. Om te beginnen is er wat het dichtst bij onze kloefenhistorie aansluit. Het imposante stadsmagazijn met de stedelijke kloefkapperij vind je prachtig gerestaureerd en ingericht als woningencomplex in twee onooglijke, maar zeer rustige straatjes: de Sint-Agnetestaat en de Napoleon Destanbergstraat.

Niet enkel schoenen, metalen en voedsel werd opgeëist, ook mensen. Onder de ergste oorlogsmaatregelen die de burgers troffen, waren de opeisingen om te gaan werken achter het front voor de aanleg van spoorlijnen, enz. In totaal werden in Gent (met de randgemeenten Sint-Amandsberg, Ledeberg en Gentbrugge) 11.782 personen opgeëist, waarvan een groot aantal meerdere

keren (in totaal 14.877 opeisingen). Ze werden vooral verzameld in de textiel-fabriek La Linière Gantoise met daarbij nog de fabriek de Hemptinne (Deejantiens) en La Louisiana (de Smet) en op transport gesteld in het vlak-bij gelegen Rabotstation waar nu het Justitiegebouw is¹¹.

Anderen vluchtten of doken onder. Aan de stad werd een hoge boete opgelegd voor iedere niet opgekomen of verdwenen opgeëiste en een gijzelaar moest aangeduid worden om zijn plaats in te nemen¹². Big brother controleerde grondig. Aan elk huis moest een lijst hangen van de bewoners (vanaf begin 1917). Ongeveer een kwart kwam ziek terug, 333 Gentse opgeëisten stierven van ontbering

Namen van in oorlogstijd gestorven opgeëisten vind je her en der in de verschillende wijken waar meestal een wandmonument aan hen en aan de gesneuvelden herinnert. En dan is er nog de Opgeëistenlaan. We staan er niet bij stil, maar het is aan deze geschiedenis dat dit onderdeel van de stadsring zijn naam ontleent. Vroeger was dat een onderdeel van de Plezante Vest die

tot aan het Rabot strekte. Het oorlogsmonument aan de Blaisantvest van het ‘Gebuurte der Plezante Vest-Gasmeterlaan en aanpalende straten’ toont een heftig toneel van vrouwen treurend om gevallen mannen. Rechts daarvan staan de namen van tien in oorlogsomstandigheden overleden ‘Opgeëischten’ uit de buurt. Links lezen we de namen van precies evenveel gesneuvelde soldaten afkomstig uit dezelfde straten. Dit geeft enig idee van de omvang van deze zo goed als vergeten oorlogsgruwel.

Bronsgedeelte van het dodenmonument aan de Blaisantvest (foto 2010). Rechts ervan staan, in steen gekapt, de namen van tien tijdens de oorlog 14-18 gestorven opgeëisten uit de wijk, links de namen van eveneens tien gesneuvelden. Deze verhouding illustreert hoe erg de opeisingen waren. Her in der in de verschillende wijken ziet men dergelijke monumenten, die meestal foutief als ‘monument voor de gesneuvelden’ aangeduid worden.

De benaming Plezante Vest, niet enkel een volksnaam, maar ook officieel Boulevard de Plaisance, werd nadien als te frivol aangeroepen voor die lugubere plek, nemen we aan. Zonderling is wel dat de naamverandering, die een van de zwartste bladzijden van de eerste Duitse bezetting memo-

Verordening

betreffende den **HANDEL MET KLOMPEN**
(Kloefen) in 't gebied van het 4de leger.

1.

De verkoop van klompen (kloefen) door de voortbrengers aan handelaars en agenten en het vervoer van klompen (kloefen) is in 't gebied van het 4de leger zonder toelating der Etappen-Inspektion 4 (« Wirtschaftsausschuss ») verboden.

Aanhef van de verordening over de klompenhandel van 21 januari 1917. Bedenk dat de oorlog nog 22 maanden zou duren.

Met ten hoogste 3 000 mark geldboete en met gevangenis tot 6 maanden of met eene dezer straffen wordt gestraft, wie de bestemmingen der artikelen 1 of 2 overtreedt.

Met dezelfde straffe wordt de handelaar en de agent gestraft.

Elke poging is strafbaar.

De klompen (kloefen), tot welke de overtreding betrekking heeft, moeten verbeurdverklaard worden.

4.

Zijn bevoegd de **Duitsche militaire rechtbanken en militaire besturen.**

A. H. Q., den 21 Januari 1917.

Der Oberbefehlshaber,

Herzog Albrecht von Württemberg.

Gent, drukk. Ad. Hoste, N. V.

De voorziene straffen bij de kloefenverordening. Zoals bij alle Gentse verordeningen uit die tijd prijkte de hertog van Württemberg, opperbevelhebber van het vierde Duitse leger, als hoofdverantwoordelijke onderaan.

Het stadsmagazijn (2010, links Napoleon Destanbergstraat, rechts Sint-Agnetestraat) waarin, onder andere, de stedelijke kloefkapperij ondergebracht was.

reert, behouden bleef tijdens de tweede wereldoorlog (of, historisch juister: tijdens het tweede bedrijf van de wereldoorlog) in december 1940¹³. Zoiets kon blijkbaar. Er gold bij ons toen een heel ander burgerlijk regime dat in dergelijke zaken lakser optrad. De Duitsers probeerden de burgerbevolking veel meer te bewerken via propaganda en ze wilden een aantal fouten gemaakt tijdens de oorlog 14-18 vermijden.

Misschien is het wel nuttig ook even een parallel te trekken naar lang vergeten oorlogsmiserie waaraan nog andere plaatsnamen in die buurt herinneren. In de jaren 1600 en 1700 trokken militaire benden brandschattend rond over het platteland. In tegenstelling tot wat men veelal denkt, gebeurde ook dat overwegend in georganiseerd verband. Het werd van hogerhand gepatroneerd en gestimuleerd. In de 17de eeuw moest er gedurende bepaalde perioden ten noorden van Gent een belasting betaald worden aan Hollandse garnizoenen in Zeeuws-Vlaanderen. Die werd eufemistisch contributie genoemd. De zone waarin dat gebeurde, het Contributieland, strekte zich uit tot aan de Gentse stadsvesten bij de Brugsepoort. De Contributiestraat en Contributiebrug even voorbij de Opgeëistenlaan ontlenen daaraan hun naam¹⁴. Wanneer de Franse legers bij ons ‘op bezoek’ kwamen, werden er kantoren opgericht waar de op nog veel grotere schaal gebrandschatte parochies en heerlijkheden de opeisingen of de geëiste sommen konden voldoen, meestal met de hulp van dure leningen waarvan de afbetalingen tot tientallen jaren na de oorlogen aansleepen.

Zoniet, zette men de fik er in. Ook dat was een georganiseerde vorm van opeising, of afpersing, als je wil. Niet zo strak geordend, verordend en gedisciplineerd als de Duitse, maar in essentie hetzelfde.

Moar ‘k droag altijd mijn witte kloefkes van ’t Komiteit

We eindigen dit niet zo leuke verhaal met een eerbetoon aan de kloef. En dat mag wel. Probeer je eens voor te stellen hoe je onze winters door moet geraken zonder iets aan je voeten dat vocht en kou tegenhoudt. We hebben er geen idee van hoeveel mensenlevens gered werden door deze rudimentaire, in betere omstandigheden misprezen dingen.

Dit eerbetoon neemt de vorm aan van een liedje. Men probeerde de miserie van zich af te zingen. De nederige kloef kreeg een mooie lofzang op de wijze van ‘t Vliegerke’ toegewijd. De inhoud is erg typisch: in de eerste regel herkennen we het stigma dat de kloef als attribuut van arme mensen behield, ‘maor beschoamd en ben ik niet’.

De Kloefkes

Ziet ze lachen, Mie en Piet
Omdak'ik kloefkes droage.
Moar beschoamd en ben ik niet.
Vanwoar dan al die kloefkes zijn,
Dat zeg ik niet verlegen,
'K he ze gelijk gruoet en klein
Van 't Komiteit gekregen

Refrein

Dames en hieren,
Ge zie mij tons
Altijd floreren
Mee kloefkes an.
t'Es nie veur t' stoefen
Moar 'k droag altijd
Mijn witte kloefkes
Van 't Komiteit

Luc Devriese

NOTEN

- ¹ West- en Oost-Vlaanderen vormden samen met een gedeelte van Henegouwen het zogenaamde 4de Etappengebied ressorterend onder het bestuur van het 4de Duitse leger. Hierin heerste het militaire belang boven dat van de burgerbevolking nog meer dan elders in het bezette land (Capiteyn, A., ed., Gent en de eerste wereldoorlog, Gent, 1991, pp. 127).
- ² De in dit artikel aangehaalde verordeningen werden allen geput uit de gebundelde versie in het stadsarchief (GSA1 nummer 2.G.B.3). Deze is voor snel onderzoek gemakkelijker hanteerbaar dan de archiefreeksen opgesomd in Charles, L. (red.). Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos. Bijlage 1, p. 173-180. In het bijzonder de reeks M32 nr. 1 tot 916.
- ³ Gebaseerd op de omvangrijke en gedetailleerde monografie van Hesters, P., De klompenmakerij. Verschenen als Jaarboek Wachtebeke, 1986 (hier vooral geciteerd uit p. 39). Een gedeelte van de opgeëiste productie werd naar Duitsland gevoerd. Na de oorlog stortte de klompensector in elkaar.
- ⁴ Steels, M., Te Gent tijdens de eerste wereldoorlog' in Ghendtsche Tydinghen, jg 7, 1978, p. 289.
- ⁵ Stadsarchief Gent, reeks O39 nr. 17, ongedateerd.
- ⁶ Smeekschriften en enkele andere gegevens over de stadskloefkapperij in de Stadsarchief-reeks O39 nr. 17.

- ⁷ Lievevrouw-Coopman, L., Gents Woordenboek, heruitgave 1974, p. 675-676.
- ⁸ Stad Gent, Gemeentebld 1918, p. 164.
- ⁹ Loveling, V., In oorlogsnood. Dagboek 1914-1918, Kon. Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Gent, 1999, p. 645-646, 648-649. Het centrale gebouw in het park was in 1913 opgericht voor de wereldtentoonstelling, vandaar de naam. Het complex was in gebruik als Lazarett (militair hospitaal). Te Gent, hoofdstad van het Etappengebied, verbleven doorlopend gemiddeld 12 000 Duitse soldaten, potentiële verkopers dus.
- ¹⁰ Capiteyn, A., 1991, p. 63.
- ¹¹ Meer gegevens en persoonlijke getuigenissen bij Levis, E., Zivl-Arbeiter Bataljon 4 te Gent. In: Ghendtsche Tydinghen, jg. 17 (1988), p. 341-351, jg. 18 (1989), p. 2-24 en 170-178.
- ¹² Steels, M., 1978, p. 285-286. Exact dezelfde cijfers en bewoordingen bij Capiteyn, A. Weinig werk en veel honger. In: Gent en de eerste wereldoorlog, Gent, 1991, p. 82.
- ¹³ In 1940 werd het Laan der Opgeëischten, een ongelukkige vertaling van Boulevard des Requisitionnés. Dit gebeurde in het kader van de grootscheepse vernederlandsing en verandering van straatnamen die nog voor het begin van de oorlog gestart was en in december 1940 voltooid was. Toen in 1942-1943 de operatie moest overgedaan worden in het kader van de vorming van Groot-Gent, werd het Opgeëischtenlaan. De Plezante Vest, een letterlijk leuke volksetymologische vervorming die in het Frans overgenomen werd, werd toen historisch correct Blaisantvest, naam die een deel van de oude vesten nog steeds draagt.
- ¹⁴ Fris, V. De oude straatnamen van Gent, Gent, 1925, p. 53. Bedenk daarbij dat het woord 'contributie' afgeleid is van het Latijnse 'tribus' (stam, volksgroep) en dat het normaal zou moeten slaan op een vrijwillige of geëiste (opgeëiste) bijdrage aan de eigen groep, eigen stam, of staat. In de praktijk was het dikwijls wat die groep, etc. moest afdragen aan een eigen of vreemde heer voor verdediging of bescherming. Maar voor de slachtoffers maakt dat niet veel uit: welke staat, welk volk het was dat opeiste, eigen volk of 'de vijand', dat veranderde niets voor zij die hongerden ... op kloefen.
- ¹⁵ Ontleend aan Levis, E., 't Gents spant de kruune. Kust mijn kloefkes. In: Ghendtsche Tydingen, 1998, jg. 27, p. 254-255. Volgens Eddy Levis was het 'komiteit' dat ook voor de kloefenbevoorrading instond, de Amerikaanse 'Commission for relief in Belgium', in het Nederlands: 'Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding'.
-